

Türküstan

www.turkustan.az

TALEH CƏFƏROV

ADPU-nun Ümumi Tarix və tarixin tədrisi texnologiyası kafedrasının dosent əvəzi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Türklərin ilkin vətəni problemi

Dünya sivilizasiyaları tarixinin silinməz izlər buraxan millətlərinəndən biri də təbii ki, qədim türklərdir. Qədim türklərin təşəkkül taplığı, formalaşlığı, eyni zamanda ilkin vətəni ilə bağlı indiyədək 10-dan artıq müxtəlif nəzəriyyələr (Altay, İdil-Ural, Urmu, Şimali Qafqaz, Ön Asiya, Anadolu, Şimali Qara dəniz sahiləri ərazilər -Atalkuz və s.) mövcuddur. Bunlara misal olaraq, XVIII-XIX əsrlərdə çarizm tərəfindən ortalığa atılan, "Avropa mərkəzçilər" in daha çox müdafiə etdiyi və türklərin yarandığı ərazilərin istiqamətini Sayan-Altay dağları ərazilərinə lokalizə edən "Altay dilləri ailəsi" nəzəriyyəsini qeyd etmək olar. İsbat olunmayan bu nəzəriyyəyə görə, guya türklər monqol və tunquz-mancur xalqları ilə qohumdur və onlar nə vaxtsa, Altay dil ailəsi adlanan protoaltay dili parçalanandan sonra bir-birindən ayrılmışdır. Guya türklər Altayda monqoloid qohumlarından ayrılib, qərb ölkələrinə köçmüşlər. Həmçinin, bu nəzəriyyənin qatı tərəfdarları güman edirlər ki, erkən/prototürklər Altay, Cənubi Sibir, Baykal ətrafi ərazilərdə, Tanrı dağlarının ətəklərində təşəkkül tapmış, iqtisadi, sosial və siyasi sabəblərdən müxtəlif ətraf əraziləre yayılmışlar. Yetmiş ilə yaxın mövcud olan sovetlər birliliyində "Altay" nəzəriyyəsinin əsas ideoloqları bəla hesab edildilər ki, monqol-tunqus tayfları ilə bir qoldan olan türklər Altay coğrafiyasında təşəkkül tapıp formalaşmış, IV-VI əsrlərdə isə "xalqların böyük köçü" nəticəsində şərqdən qərbə kütəvi axınlar etmişlər.

"Altay" nəzəriyyəsinin müdafiəcilerindən olan türk tarixçisi B.Ögel Afanasiyev mədəniyyətinin sahiblərinin aq irqə mənsubluğunu nəzərə alaraq Altayı türklərin ilkin vətəni hesab edir. Digər türk tarixçisi Gömeç Selenqa və Orxon hövzəsi-rini türkün ilkin vətəni, formalaşlığı ərazilər hesab edir. Toğan da Nemethin fikir-ləri ilə hesablaşaraq Tanrı dağları ile Aral gölü arasındaki düzənliyi türklərin ata yurduna hesab edir. Nemeth ilə hesablaşan digər tədqiqatçı Rasonyi də türkün ata yurdunun Mərkəzi Asiya bozqırının şimal hissələri olduğunu güman edir.

Erkən türklərin ilkin vətəni ilə bağlı ortaya atılmış nəzəriyyələrdən biri da İdil-Ural nəzəriyyəsidir. Bir qrup türkoloq alımlər -Y.Nemeth, A.Zayonçkovskiy, M.Şirəliyev, K.T.Laypanov,

şəfi eyni vaxtda təşəkkül tapmış, 500-600 il ərzində geniş bir bölgəyə yayılmışdır. Bu miqrasiyaların coğrafiyası şərqdə Baykal arxasına və Mançuriya-ya, qərbdə Dünay və Karpatlara, cənubda Ön Asiyaya, qisasi Baykal arxasından Dunaya, Uraldan Şumer elina, Suriya və bugünkü Türkiyəyə qədər əhət etmişdir.

İdil-Ural nəzəriyyəsinin tərəfdarları ən qədim türkənin və türklükün Avrasiyanın xeyli qərbində Cənubi Ural ərazisində ortaya çıxdığını güman edirlər. Bu bölgənin birinci mərhələdə sakınları Altaylara doğru gedən Afanasyevo ilə Cənubi Sibir qurşağıni tutan sonrakı türklərin ataları olmuşdurlarsa, ikinci mərhələdə də Andronovo ilə cənub və cənub-şərqi yayılıraq indiki Türkmenistan xaric bütün Mərkəzi Asiya bozqırlarının sakınları olmuşlar. Birinci mərhələnin yerli sakınları qərb türklüyü, ikinci mərhələnin sakınları isə şərq türklüğünü təmsil edirdilər. Şərq türklüyü qonşu Çin və monqol irqləri ilə qaynayıb-qarişaraq dəyişsə də, qərb türklüyü o qədər də dəyişməmişdir. Türklerdə Avropa gen-

"uddu". Müəllifin fikrincə, Türk və As xalqlarının Qərbən Şərqə köçü istisna olmaqla, tarixdəki bütün köçlər şərqdən qərbə olmuşdur. Tarixi dönləmlərdə şərqdə Avropaya gedən topluluqlar istisnasız eyni şeyi etmişlər. İskit/sakalar, sarmatlar, yazılıqlar, hunlar, avarlar, bulqarlar, macarlar, peçeneqlər, oğuzlar və qıpçaqlar Qara dənizin şimalına hakim olur, oradan da Aşağı Dunaydan cənuba emməyə çalışır, ancaq ilk imkanda macar ovalığına çatmağa çalışırlar.

Prototürklerin ilkin vətəni ilə bağlı ortaya atılmış başlıca,

rafi, Şərqi Anadolu və Şimali Qafqazda olduğunu güman edirlər. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının müdafiə etdiyi əsas müddəə ondan ibarətdir ki, bölgə şimal-çənub, şərq-qərb istiqamətlərində başlıca qoşaq rolunu oynamış, torpaq son dərəcə meşə, çöllük ərazilərlə bol olmuş, xüsusi kurqan mədəniyyətinin yüksəlişi və yayılması daha çox bu ərazilərdə nəzərə çarpmışdır. Həmçinin ərazidə təbii faydalı qazıntı yataqlarının zənginliyi, metala daha çox rast gəlinməsi ərazinin əhali tərəfindən daha erkən mənimsənilməsinə və bur-

i.M.Miziyev, O.Karatay və başqaları prototürklerin ilkin vətəni kimi bu coğrafi ərazinin ola biləcəyi ehtimalını qəbul edir və bu fikri müdafiə edirlər. Xüsusilə, Laypanov və Miziyev e.ə. IV-III minilliklərdə Asiya və Avropanın bir çox bölgələrinə köç edərək yayılmış olduqları İdil-Ural bölgəsini bozqırı və bozqır-ormanın ərazisi kimi daha məhsuldar hesab edir, buralarda sakın olan etnosların sürətli inkişafına nəzəreçarpacaq dərəcədə elverişli şərait yaratdığını qeyd edir. Burada ev heyvanlarının yaşaması üçün vacib olan meşə təbəqəsi, baliqçılıq üçün çay və göllər, eləcə də zəngin faydalı qazıntı yataqları mövcud idi. Altay, Cənubi Sibir, Qafqaz qurşağı (Kubanın yuxarı hissəsində Qaraçay Kuban mədəni) ilk mədən mərkəzlərindən birinə çevrildi. Bu bölgə Uralın və ona bitişik rayonların iqtisadi inkişafında böyük rol oynadı. Həmçinin burada qədim türklər, fin-ugorlar və digər etnoslar bir-biri-lərinə qarışmışdır. İdil-Ural bölgəsi Asiya ilə Avropanın, Şimali Qafqaz ilə Ön Asiya və Şərqi Avropana arasında qoşaq olduğu üçün əhalinin sürətli hərəkəti, məskunlaşması və qaynayıb-qarışması baxımından elverişli hesab olunur. Mezolit və Neolit dövrlərində bölgədə daha six əhali təbəqəsi müşahidə olunmuşdur. E.ə. IV minilliyin sonlarında İdil-Ural bölgəsində etnik proseslərin sürətlənməsi ilə kurqan mədəniyyətlərinin (Afanasyevo, Andronovo, Sintashta) inki-

Afanasyevo ilə Cənubi Sibir qurşağıni tutan sonrakı türklərin ataları olmuşdurlarsa, ikinci mərhələdə də Andronovo ilə cənub və cənub-şərqi yayılıraq indiki Türkmenistan xaric bütün Mərkəzi Asiya bozqırlarının sakınları olmuşlar. Birinci mərhələnin yerli sakınları qərb türklüyü, ikinci mərhələnin sakınları isə şərq türklüğünü təmsil edirdilər. Şərq türklüyü qonşu Çin və monqol irqləri ilə qaynayıb-qarişaraq dəyişsə də, qərb türklüyü o qədər də dəyişməmişdir. Türklerdə Avropa gen-

tutarlı nəzəriyyələrdən biri də "Urmu" nəzəriyyəsidir. "Urmu" nəzəriyyəsinin, yeni türklərin ilkin vətəninin Ön Asiya, Urmıya gölü ətrafi, Güney Azərbaycan olmasının müəllifi Firudin Ağası oğluna görə, "Türk" adının ilk forması e.ə. III-II minilliklərdə burada meydana çıxmış, ilk böyük türk imperiyası Qut Eli də Azərbaycanda yaranmışdır. Onun fikrincə, türklərin ilkin vətəni Ön Asiya, o cümlədən Güney Azərbaycan ətrafi ərazilər, atayurdular isə Anadolu, Mərkəzi Asiya, Şimali Qafqaz, Qara dənizin şimal-

ya digər ərazilərdən əhali axınına şərait yaratmışdır.

Azərbaycanın qədimdən türklerin vətəni, Urmıya gölünün cənub və cənub-şərqinın prototürklerin ilkin maskəni, həttə e.ə. III minilliyin I yarısında bu ərazi-lərdə Aratta ölkəsinin mövcud olmasına iddia edən görkəmli alimlərimizden biri də Yusif Yusifov idi. O, qədim Urartu mənbələrinə istinad edərək ən qədim Azərbay-can dövlətinin "Aratta" olduğunu, lakin sonrakı dövrlərdə bu adın dəyişikliyə uğrayaraq "Alatau", "Alatau" kimi formalarla

İdil-Ural nəzəriyyəsinin tərəfdarları ən qədim türkənin və türklükün Avrasiyanın xeyli qərbində Cənubi Ural ərazisində ortaya çıxdığını güman edirlər. Bu bölgənin birinci mərhələdə sakınları Altaylara doğru gedən Afanasyevo ilə Cənubi Sibir qurşağıni tutan sonrakı türklərin ataları olmuşdurlarsa, ikinci mərhələdə də Andronovo ilə cənub və cənub-şərqi yayılıraq indiki Türkmenistan xaric bütün Mərkəzi Asiya bozqırlarının sakınları olmuşlar. Birinci mərhələnin yerli sakınları qərb türklüyü, ikinci mərhələnin sakınları isə şərq türklüğünü təmsil edirdilər. Şərq türklüyü qonşu Çin və monqol irqləri ilə qaynayıb-qarişaraq dəyişsə də, qərb türklüyü o qədər də dəyişməmişdir. Türklerdə Avropa genərinin çoxluğu özünü göstərir və qeyd etdiyimiz kimi, türklərin Qərbi Avrasiya mənşəli olduğunu ortaya çıxarırlar...

rinin çoxluğu özünü göstərir və qeyd etdiyimiz kimi, türklərin Qərbi Avrasiya mənşəli olduğunu ortaya çıxarırr.

O.Karatay görə "r" hərfi ilə danişan türklər qərb türklüyüne, "z" hərfi ilə danişan türklər isə Şərq türklüğünə aid edildi. "Z" ilə danişan türklər "r" ilə danişan türkləri, çuvaşlar istisna olmaqla

sahilləri, Altay və digər coğrafiyalardan olmuşdur. Firudin Ağası oğlu ilə yanaşı, bu fikrin tərəfdarlarının sayı son dövrlər sürətə artmaqdadır. Z.M.Bünyadov, M.İsmayılov, Y.Yusifov, Q.Qeybullayev, Z.M.Yampolskiy, T.Hacıyev, Y.Mahmudov, S.Əliyarlı və digərləri başlıca olaraq türkün ilkin vətənini Ön Asiya, Urmıya gölü et-

düşdürüyü və qədim türk dilində "dağ silsiləsi" mənasını ifadə etdiyini qeyd edir. O, bu coğrafiyanın yerli əhalisinin prototürkərin olmasına əsas sübtərləndən biri kimi e.ə. III-II minilliklərdə burada yaşıyan trukkuları, "Turkum" ölkəsinin göstərmmişdir.

(ardı gələn sayımızda)

Oxu, oxut, abune ol!